

Krausz Tamás

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS LEGITIMÁCIÓ

A magyar megszálló csapatok szovjet területen

A történetírás évszázados tapasztalatai azt mutatják, hogy a történészek többsége tisztában van tudománya egyik alapvető jellegzetességével: nagymértékben függ a hatalmi-politikai érdekektől. Nem véletlen, hogy a történetírás vagy annak egy-egy területe számos történelmi szakaszban az államhatalom pusztá legitimációjává züllött. Az is közismert, hogy mindig voltak történészek, akik ebből a legitimációs funkcióból jól megéltek, mások meg más érdekekből kiindulva ki akarták vezetni e funkcióból a történettudományt. A mai Magyarországon ez a feladat – itt nem részletezhető, de ismertnek tekinthető okokból – rendkívül sürgető, hiszen a mainstream történetírás nem egy – a politika által aktualizált – témakörben ismét a politika szolgálóleányává tette saját tudományát. Ez az előadás arról szól, hogy évtizedeken keresztül miért hallgatta el a magyar történetírás a magyar megszálló csapatok népi hadjáratát szovjet területen, miért nem érdeklődik mind a mai napig a témakör iránt, mégpedig annak ellenére nem, hogy a doni harcok 70. évfordulójáról rendezett konferenciák, szakmai események elvben aktualizálják, a valóságban azonban valamiféle „hagyományörzés” került napirendre egy neohorthysta restauráció szellemében. Az előadásban felhívom a figyelmet a létező forrásbázisokra.

Számítanak-e a források?

A rendszerváltás nyomán a kelet-európai régió számos országában, a balti államoktól Ukrajnán, Románián át Magyarorszáig és Horvátorszáig felerősödött a revizionista történetírás pozíciója a két világháború közötti rendszerek jellegének és e rendszerek II. világháborúban játszott szerepének vizsgálatában és megítélésében az új nemzetállamok hatalmi elitjei érdekeinek megfelelően. Ezek, a rendszerváltásban gyökeredző hamis beállítások, sőt a náci Németország oldalán harcoló csapatok heroizálása és az ezzel kapcsolatos ideológiai és historiográfiai fejlemények felgyorsították az oroszországi levéltárak e problémaköröket érintő anyagainak titoktalanítását és hozzáférhetőségét általában.¹ Mint ruszista és „szovjetológus”, aki az orosz–magyar történetészkapcsolatok területén több évtizedes tapasztalatot halmozhattam fel, nem kerülhettem el e kihívást,

¹ Számos oroszországi levéltár biztosít szabad kutatási lehetőséget a szóban forgó témakörben, mint például Moszkvában az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára vagy Voronyezsben a Voronyezsi Terület Állami Levéltára.

hiszen az orosz kollégák már maguk megkezdték a források közreadását, amelyek a magyar történelem e rendkívül sötét korszakát igen éles fényben világítják meg.

Az orosz levéltári anyagok és azok fokozatos publikálása már azt a rossz „hagyományt” sem kíméli, mely szerint a „népnevelés”, a „nemzeti elkötelezettség” megköveteli az igazság egyfajta „adagolását”. A dokumentumok nyomása alatt már ki kell mondani az „igazság teljességét” – a császár meztelen. Hiába jelent meg az elmúlt hét évtized alatt a sokféle feldolgozás, könyv és tanulmány, memoár és tudományos kutatás, a háború „magyar fejezete” – amely jórészt a szovjet területek majd hároméves megszállását jelenti –, az eredeti szovjet, orosz dokumentumok tükrében úgyszólván mindmáig ismeretlen még a legszűkebb szakmai közegekben is.²

Ismert, hogy 1942. február 5-től Nyugati és Keleti Megszálló Csoport Parancsnokságra osztották a magyar megszálló fegyveres erőket. A nyugati csoport (121., 124. gyalogdandár) viszonylag békés körülmények között tevékenykedett a Dnyeper folyótól nyugatra. Ezzel szemben a keleti csoport (102., 105., 108. gyalogdandár) Csernyigov–Brjanszk–Kurszk térségében már kezdetől fogva harcba került nagyobb partizánalakulatokkal.³ Ez utóbbi erők későbbi parancsnokai és vezető figurái a maguk korában ismert tábornokok és főtisztek voltak, mint például Bogányi Károly, Bakay Szilárd, László Dezső, Álgya-Pap Zoltán tábornokok, Zachár Sándor ezredes, Somlay Zoltán tábornok és mások.

Bármily megdöbbenő, de a magyar történészek számára még a Szovjetunióban lefolytatott három, ún. tábornoki per története és anyaga is ismeretlen. E peranyagokon kívül más, hatalmas forrásanyag került elő a megszálló magyar csapatok háborús bűncselekményeinek egész rendszeréről. A források tükrében világosan kirajzolódik a szovjet lakosság elleni *népirtásban való* aktív magyar részvétel egy több Magyarország-méretű területen Ukrajnában, Oroszországban és Belorussziában 1941 és 1944 között. Még a magyarul újonnan hozzáférhető források sem keltettek szakmai érdeklődést, noha fehéren-feketén kiderül belőlük, hogy már magának a Szovjetunió-nak a megtámadása is háborús bűnnek számított nemcsak Keitel tábornok, de tulajdonképpen Werth Henrik esetében is, amint azt a debreceni ideiglenes kormány már megfogalmazta.⁴

A II. világháború „magyar fejezete” évtizedek óta a „mainstream elhallgatások” egész sorának áldozata. Ma már azonban az elhallgatás tisztán tudományos szempontból tovább nem tartható. Különböző korokban különböző módon hallgatták el, hogy a Szovjetunió *elfoglalt* területein végrehajtott népirtásban – amelynek végső soron közel 14 millió civil szovjet állampolgár esett áldozatul, vagyis jóval több, mint az elesett szovjet katonák száma (pedig hát az is rémisztő adat: 12 millió ember, nem szólva a hadifoglyokról) – sok tízezer magyar katona is részt vett. Nem véletlen, hogy a „magyarok cselekedeteit” főként a helyi orosz, ukrán, belorusz lakosság megőrizte

² Annak ellenére, hogy Sára Sándor filmsorozata az 1980-as években a témakör egyes kérdéseit felvetette már, példának okáért *Romsics Ignác* akadémikus jelentősebb könyveit átlapozva minderről úgyszólván semmit sem talál az olvasó. A már több kiadást megért Magyarország története a XX. században (*Romsics Ignác* 2010) című munkájában a III. fejezet foglalkozik a második világháborúval, s ebben egyetlen sor sincsen a magyar haderő által elkövetett népirtásról. *Szabó Péter* Don-kanyar című könyve (*Szabó Péter* 1994), amely emléket állít a 2. magyar hadsereg vitézségeinek, gyakorlatilag szó nélkül hagyta a magyar katonák térségbeli bűncselekményeit, noha feltehetően a HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára is sok anyagot rejthet magában e kérdéskörben. Még a hadifoglyok kérdés feldolgozása során is csak egyetlen komoly, a szovjet forrásokra épülő történelmi munka keletkezett: *Varga Éva Mária* 2010.

³ Lásd erről *Ungváry Krisztián* 2004, *Ungváry Krisztián* 2011; *Szabó Péter – Számvéber Norbert* 2009.

⁴ Lásd erről *Vaszilij Hrisztoforov – Varga Éva Mária* 2011. Werth Henrik vezérkari főnök 1945. március 17-i keltezésű letartóztatási parancsában ez áll: „[...] Miklós Béla miniszterelnök, az ideiglenes magyar kormány vezetőjének a háborús bűnösökről szóló [19]45.2.16-i közlése értelmében Werth Henrik szerepel a háborús bűnösök listáján, ezért februárban nevezett fel lett kutatva, őrizetbe lett véve, és sor került kihallgatására.” ЦА ФСБ России.Н-21156. Т. 1. Лл. 2–3. (Közl: *Vaszilij Hrisztoforov – Varga Éva Mária* 2011: 193–194.).

emlékezetében, amelyekre fiatalok és öregek még ma is mindig figyelmeztetik az arra járó magyar kutatókat vagy utazókat.⁵ De természetesen a történettudomány alapján nem erre az emlékezetre támaszkodik. Mindennél fontosabbak az események nyomában keletkezett korabeli dokumentumok, tanúságtételek. Oroszországban közismert, hogy a népirtás és a Szovjetunióban előidézett háborús pusztítások felmérése terén a Rendkívüli Állami Bizottság (RÁB) helyi, területi és országos szervei végezték el a dokumentumok felvételének és összegyűjtésének munkáját. A náci és tetteistársaik által elkövetett bűntettek kivizsgálásáról a szövetségesek már a háború alatt megegyeztek, elsőként azonban a Szovjetunió állította fel saját kivizsgáló bizottságát.

1943 elejétől megkezdődött a RÁB munkája, melyet M. Ny. Svernyik, párt és szakszervezeti vezető irányított, a vezetőségben helyet kapott például a híres író, Alekszej Tolsztoj és a neves történész, Tarle is. A megszállók által a békés szovjet lakossággal szemben elkövetett gyilkosságok, kegyetlenkedések, kínzások tárgykörében a RÁB mintegy 54 ezer jegyzőkönyvet (egy-egy dokumentum nem ritkán oldalak tucatjait teszi ki) és 250 ezer tanúvallomást (lehetséges, hogy több millió oldalról beszélünk!) tekintett át, ezenkívül mintegy 4 millió jegyzőkönyvet dolgozott fel a megszálló alakulatok által okozott károkról, veszteségekről. A RÁB munkatársai e hatalmas iratanyagból folyamatosan gyűjtötték ki a feltárt bűncselekményeket elkövető külföldi személyek neveit, és később ezekből különféle listákat készítettek. A „magyar-fasiszta bűnösökről” összeállított névjegyzékekből sok száz oldalnyi iratanyag maradt fenn. A RÁB jegyzőkönyvei és közleményei természetesen nemcsak a magyar tábornoki perek, hanem a nürnbergi per során a vádlók legfontosabb bizonyítékaiként szerepeltek. Ám a RÁB tevékenységét gyakorlatilag már 1945 őszén felfüggesztették. Az elhallgatás korszaka azonban súlyos okok következtében köszöntött be, és mint hangsúlyoztam, máig érezteti hatását.

Az elhallgatás évtizedei

Nem a véletlen műve, hogy ezek a dokumentumok hosszú-hosszú évtizedekig „pihentek” a leltárak mélyén, és az sem véletlen, hogy a 2000-es években „felbukkantak” végre nagyobb mennyiségben. Mint fentebb már hangsúlyoztam, a náci Németország szövetségeseként vagy kollaboránsaként a Szovjetuniót megtámadó vagy azzal hadban álló fegyveres hatalmak „utódállamai” – ellentétben a mai Németországgal – napjainkban valamiféle *történelmi felülvizsgálatot* hajtanak végre szinte az egész kelet-európai régióban.⁶ E felülvizsgálat különböző intenzitással tulajdonképpen a rendszerváltás periódusa óta tart. Mintha az új hatalmi elitek jól körülírható csoportosulásai utólag akarnák megnyerni a II. világháborút! Folyik a szerezcsenmosdatás, a szovjet területeken kegyetlenkedő reguláris katonai egységek, szervezetek mentetegetése egy nemzetállami nacionalista legitimációt szolgáló politika jegyében. Magyarországon is állami pénzen történik ama hadseregek heroizálása (különösen is a doni áttörés 70. évfordulójára készülve), amelyek részt vettek a Szovjetunió lerohanásában és mintegy három éven keresztül a békés lakosság fizikai

⁵ Van ennek filmdokumentuma is, amelyet Erdélyi Péter készített a „Doni tükkör” címmel 2003-ban. Ám a filmet a megrendelő Duna Televízió – az elhallgatás tradíciójának megfelelően – nem merte bemutatni. Vö. *Schweitzer András* 2012.

⁶ Lásd erről például *Александр Дюков* 2007.

megsemmítésében és kifosztásában. Felmerül azonban a jogos kérdés: vajon eddig miért nem kerültek felszínre azok a levéltári dokumentumok, amelyek a náci Németország kollaboránsai által elkövetett tömeggyilkosságokat, rémtetteket, a népirtást minden kétséget kizárólag bizonyítják.

Magyarországon az államszocializmus korszakában is – a szovjet gyámkodás hatására – 1948 óta gyakorlatilag szintén elhallgatták a háborús bűncselekmények egész szövevényes és iszonyú történetét – néhány, „a Horthy-fasizmusra” vonatkozó általános elítélő mondattal helyettesítve azt. Az okok többértűek. A nürnbergi per és a háborús bűnösök szovjetunióbeli megbüntetése első hullámának elültével magának a népirtásnak az egész problematikája a holokauszttól a szovjet területeken általában megvalósult népirtásig nagy hirtelenjében lekerült a napirendről. A történeti irodalomban nagy súlyt helyeznek arra, hogy a szovjet társadalomban a népirtás jellege és méretei mély lelki sokkot idéztek elő, amelyet a hatalom, a Szovjetunió vezetői a „szokásos” módon igyekeztek csillapítani: „jobb, ha nem beszélünk a borzalmakról”. A másik mozzanat az új szövetségesekhez való viszonyban rejlik, a velük való ellentéteket ezen a téren mindenképpen minimalizálni akarták a minél jobb együttműködés érdekében.⁷ Akkoriban a Szovjetunióban amúgy is csupán a német náci háborús bűnösök keltettek érdeklődést a „német revansista erők” és amerikai „imperialista szövetségeseik” elleni antiimperialista harc jegyében. Az egész kérdéskör, az egész szovjetellenes népirtás kicsinyes, rövidlátó politikai számítások martalékává vált. Mindez elsősorban a Szovjetunió új tagállamainak, a balti államoknak és új kelet-európai szövetségeseinek a „megbékítését”, integrálását szolgálta a szovjet kül- és belpolitikai elképzeléseknek megfelelően. E szövetség, illetve államalkotó tevékenység a helyi kommunista hatóságok megerősítését tette szükségessé, ami feltételezte a helyi nacionalizmusokkal való kompromisszum és együttélés kialakítását. A „nacionalista kártya” – meghatározott keretek közötti – kijátszása, illetve az ilyen típusú „engedmények” első köre „a népet megosztó” háborús bűncselekmények kérdésének elfektetése, jelgelése volt (miközben más területeken éppen a nemzeti sajátosságok és érzelmek eltiprása jellemezte a politikai életet). Magyarországon a „nemzeti megbékélés” eltorzult formája nyilvánult meg abban az ismert tényben is, hogy Rákosi idején a „kisnyilasokat” olykor még a kommunista párt tagjai közé is felvették.⁸ Természetesen az elhallgatás későbbi szakaszaiban fontos szerepe volt az 1956-os felkelésnek is. Ugyanis a felkelést és a megtorlást követő kádári konszolidációs politika, a „nemzeti megbékülés” antisztálinista politikájának új fázisa, a hatalom pragmatikus, ún. népfrempolitikájának szükséglete vagy annak megvalósult formája hosszú évtizedekre eltemette a nemzeti önismeret reális kibontakozását, tudományos megalapozását.⁹

A hatvanas-hetvenes években a szovjet politika és a szovjet történetírás levéltári forrásokat a magyar hadsereg, mindenekelőtt az ún. rendfenntartó erők rémtetteiről legfeljebb véletlenszerűen publikált egyet-egyét. Példának okáért orosz nyelven jelent meg egy-két olyan dokumentum, amely a magyar katonáknak a holokausztban és a szovjet hadifoglyok fizikai megsemmítésében való részvételét tanúsítja,¹⁰ de ennek sem komolyabb visszhangja, sem sajtója nem volt. A magyar történészek – a „szövetségi politika” jegyében – sem törték magukat a Kádár-

⁷ Александр Дюков 2007: 247–248.

⁸ Kevésbé ismert, hogy balti kommunista vezetők kérésére, éppen a „megbékülés” jegyében már 1946–1947-ben többségében hazatérhettek a Gulagról a háborús bűncselekmények vagy a szovjet elleni háborúban részt vett és amiatt elítélt baltiak. Lásd erről Alekszandr Djukov 2011.

⁹ Bővebben lásd Krausz Tamás 2004 (angolul: Krausz Tamás 2006).

¹⁰ Ezekből egyet-kettőt bemutat Bálint József 2011. Lásd még Sz. I. Filonyenko – M. I. Filonyenko 2011.

korszakban, hogy ezekről az eseményekről beszámoljanak, talán azért sem, hogy ne kelljen foglalkozni a szovjet visszacsapás, a felszabadítás időszakában magyar területen szovjet katonák által elkövetett bűncselekményekkel, és hogy egyáltalán a „szocialista nemzeti egységet megbontó” történelmi tényekkel ne nagyon kelljen szembesülni.¹¹ Ez a „szégyenlős” beállítódás már Rákosi idején, 1948 után megfigyelhető, noha éppen maga a pártvezető volt az, aki a háború idején e tárgyban még jelentkezett olyan írásokkal, amelyek a RÁB dokumentumai alapján íródtak, bár az azokra való konkrét hivatkozás nélkül.¹²

Az elhallgatás szempontja egyébként a legutóbbi időkig jelen volt Oroszországban is oly módon, hogy „a megbékélés jegyében ne terheljük ezekkel az országokkal a kapcsolatainkat újabb nehézségekkel”, azaz az ilyen típusú dokumentumokkal. Sőt az elhallgatás nehéz örökségét a rendszerváltó „jelcinizmus” rezsimje¹³ még súlyosbította azzal a képtelen hatalmi trükkel, hogy a „jó kapcsolatok” fenntartása érdekében és megmutatva a világnak az orosz hatalmi elit „jogérzékenységét”, magyar háborús bűnösöket (is) rehabilitált, mint például a kivégzett Bakay Szilárdot, aki a Keleti Magyar Megszálló Csoport főparancsnoka volt. E „rendszerváltó” rehabilitációs folyamat Magyarországon odáig ment, hogy még a „szocialista-liberális” kormánykoalíció idején is rehabilitáltak háborús bűnösöket. Mindez csak olaj volt a tűzre, a kis kelet-európai államokban ébredező reakciók, a két világháború között megismert, napjainkban újjáformálódott ruszofób, antiszemita nacionalizmus tüze.

Ám a háborús szerepvállalás kifehérítésére, a Nagy Honvédő Háború emlékének besározására irányuló „nemzetépítő” hamisítások előcsalogatták az orosz archívumokból a háborús rémtettek dokumentációját.¹⁴ Még meglepőbb, hogy a legutóbbi időkig sem keltett figyelmet a magyar történészek körében az a jelentős számú per és a belőle származó sok oldalt kitevő peranyag, amely Magyarországon 1945–1956 között keletkezett a szovjet területeken elkövetett háborús bűntettek kapcsán. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának e vonatkozású peranyagai máig várják kutatóikat. Függetlenül attól, hogy a perek jogi tisztasága mennyiben vitatható és mennyiben nem, kétséget kizáróan dokumentálódnak a háborús bűntettek, a népirtás tényei. Talán mégsem véletlen, hogy ezeket a forrásokat előttem a magyar történelemmel foglalkozó kolégák közül senki nem vizsgálta, de még csak nem is látta.¹⁵

Az az érvelés, hogy az ilyen feltárásokat is a politika ilyen vagy olyan célokkal, hatalmi eszközként fel tudja használni, igaz. De az is igaz, hogy minél többértébb a történelmileg feltárt anyag, annál nehezebb politikailag gleichschaltolni a tudományos területet, amelyen egyébként a maguk módján a különféle politikai érdekek elkerülhetetlenül összecsapnak.

A tudományos forráskritika alárendelése a Szovjetuniót vagy akár a sztálini adminisztrációt diszkreditáló ideológiai harcnak a történelmi múlt durva átpolitizálásához vezetett; a „kommunizmus” politikai konjunktúrára épülő bírálata gyakran olyan politikai erők mentegetését eredményezi,

¹¹ Kivételt képeztek azok a jobbára, de nem kizárólag visszaemlékező írások, amelyek a munkaszolgálatos áldozatok tapasztalatait foglalták össze.

¹² Rákosi Máttyás 1945.

¹³ A kaotikus jelenségről lásd Krausz Tamás 1993.

¹⁴ Lásd például a témakörrel régebb óta foglalkozó orosz történész, Alekszandr Djukov munkásságát: Дюков, Александр 2011, Alekszandr Djukov 2011. Az első, speciálisan a magyarok által elkövetett gyilkosságokról szóló néhány dokumentumot 2010-ben szintén ő tette közzé: Дюков, Александр 2010.

¹⁵ Az ÁBTL dokumentációja szerint én voltam az első, aki ezeket a forrásokat, pontosabban és egyelőre e források kis részét áttekinttem. Az „érdektelenség” oka a rendszerváltás után nyilvánvalóan az elhallgatás és a heroizálás összefüggésében, vagyis a Horthy-rendszer mainstream „felértékelésében” rejlik, ami az új politikai hatalommal való kiegyezés, kompromisszum kifejeződése speciálisan a történetírás terén.

amelyek valójában egyfelől a náci múlt, a népiirtás történetének elkenésében, a „kommunizmus és faszizmus” azonosításában, másfelől a régi nacionalizmus feltámasztásában érdekeltek. A RÁB és persze a magyar levéltárak dokumentumai, forrásai, természetesen, bármiféle propaganda eszközöként funkcionálhattak a múltban és funkcionálhatnak a jelenben, de hitelességük a tudomány számára megkerülhetetlenné teszi azokat, úgyszólván az egyedülieket, amelyek a genocídium egészének konkrét és cáfolhatatlan bizonyítékait nyújtják.¹⁶

Hivatkozott irodalom

- Bálint József*: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944) Szerk.: *Mezei Bálint*. Russica Pannonica, Ruszisztikai Könyvek XXXIV. Budapest 2011.
- Djukov, Alekszandr*: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein. Russica Pannonica, Ruszisztikai könyvek XXV. Budapest 2011.
- Дюков, Александр Р.* [*Djukov, Alekszandr*]: За что сражались советские люди. [Amiért a szovjet emberek harcoltak.] «Русский НЕ должен умереть». – М.: Яуза, Эксмо 2007.
- Дюков, Александр Р.* [*Djukov, Alekszandr*]: О преступлениях венгерских войск на территории СССР. [A magyar csapatok bűntetteiről a Szovjetunió területén.] 2010. <http://yablor.ru/blogs/o-prestupleniyah-vengerskih-voysk-na-territorii-ss/564640>, 2012. 08. 25.)
- Дюков, Александр Р.* [*Djukov, Alekszandr*]: Операция «Зимнее волшебство»: нацистская истребительная политика и латвийский коллаборационизм. [A „Téli varázslat” hadművelet: a náci megsemmisítő politika és a lett kollaboracionizmus.] – М.: Фонд «Историческая память», (2011: 3.) 10.
- Filonyenko, Sz. I. – Filonyenko, M. I.*: Lélektani háború a Donnán. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943. L’Harmattan, Budapest 2011. (Психологическая война на Дону. Воронеж 2010)
- Hrisztoforov, Vaszilij – Varga Éva Mária* 2011: Werth Henrik vezérkari főnök vallomása szovjet fogságban. In: Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót. Szerk.: *Bartha Eszter – Krausz Tamás*. Russica Pannonica, Ruszisztikai könyvek XXXII. Budapest 2011.
- Krausz Tamás (szerk.)*: Jelcin és a jelcinizmus. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest 1993.
- Krausz Tamás*: Antiszemitizmus, holokauszt, államszocializmus. Tankönyvkiadó, Budapest 2004.
- Krausz Tamás*: The Soviet and Hungarian Holocausts: A Comparative Essay. CHSP Hungarian Authors Series, 4. Center for Hungarian Studies and Publications, New York 2006.
- Rákosi Mátyás*: A magyar jövőért. Budapest 1945.
- Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest 2010.
- Schweitzer András*: Don-kanyarok. A magyar hadsereg a Szovjetunióban. HVG, 2012. július 14. 46–48.
- Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Tóthágas Plusz Kft., Budapest 2009.

¹⁶ Az előadás elhangzását követően jelent meg e források egy része magyar nyelven: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947 (Szerk. *Krausz Tamás – Varga Éva Mária*. L’Harmattan, Budapest 2013).

Szabó Péter: Don-kanyar. Zrínyi, Budapest 1994.

Ungváry Krisztián: A Kárpát-csoport és a megszálló erők harcai. In: Magyarország a második világháborúban. Főszerk. *Romsics Ignác*. Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest 2011. 55–64.

Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris, Budapest 2004.

Varga Éva Mária: A magyar hadifoglyok a Szovjetunióban (1941–1956) – Az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonicana, Budapest 2010.